

STUDIE

Co se nestalo – ale co se stát mohlo

JAN RYCHLÍK

What did not happen, but could have happened

When pursuing history as a discipline, we must simply accept that things happened as they did, and we can only examine what factors caused the events to unfold as they have. On the other hand, all historians are inevitably led by their profession to consider counterfactuals when examining historical events. When we consider counterfactuals, we must be aware that we can never safely say what the consequences of a different decision would have been. However, we can usually be fairly accurate in describing the options that existed and, above all, in identifying what would not have happened. After examining all the circumstances, we can draw certain, more or less probable, conclusions based on similar developments elsewhere.

This text provides a reflection on five well-known events in Czech and Czechoslovak history and their counterfactuals: a different outcome of the Battle of White Mountain fought on 8 November 1620; the non-acceptance of the Munich Agreement by the Czechoslovak government on 30 September 1938; the retention of the German minority in Czechoslovakia after World War II; the non-acceptance of the resignations, submitted by non-communist ministers, by President Edvard Beneš on 25 February 1948; the absence of the Soviet invasion of Czechoslovakia on 21 August 1968; and the absence of the police crackdown on the student demonstration in Prague on 17 November 1989. The conclusions arrived at are as follows: the victory of the Bohemian Estates in the Estates Revolt would have, with a high degree of probability, produced in the Czech lands a situation similar to that of neighbouring Poland with the prospect of an aristocratic anarchy; the non-acceptance of the Munich Agreement would have led to a war with Nazi Germany, which Czechoslovakia would have surely lost in the long run, but the resistance would have been of great moral significance for the future; the retention of the German minority in Czechoslovakia would have gradually created a situation similar to that of the Hungarian minority in Slovakia; the acceptance or not of the resignations, submitted by non-communist

ministers, by the president in February 1948 would have had no practical effect on the further development of the state, as a communist dictatorship would have been established in any case; in the absence of the Soviet intervention in 1968, it is impossible to say unequivocally whether the socialist regime in Czechoslovakia would have been transformed or completely dismantled; the police crackdown on the student demonstration in Prague was only a trigger and the dismantling of the communist regime would have taken place anyway, given the general developments in Eastern Europe.

Keywords: alternative history; White Mountain; Munich Agreement; communist coup, fall of the communist régime

Anglicko-jazyčná wikipedie udává jako prvního autora kontrafaktuální historie Winstona Churchilla, známého politika, který ale psal také historické monografie. Churchill v roce 1931 napsal knihu s názvem *If it had happened otherwise* (Kdyby se to stalo jinak), v níž se zamýšlí nad vývojem severní Ameriky, pokud by za občanské války v USA zvítězila v roce 1863 v bitvě u Gettysburgu vojska jižní konfederace.¹ Od té doby zájem o kontrafaktuální historii dlouhodobě poklesl, ale v posledních desetiletích se alternativní historie stává znovu populární. Velkou oblibu si získal např. sborník esejí vojenského historika Roberta Cowleyho a dalších renomovaných světových vojenských historiků o tom, jak by se svět vyvíjel, kdyby velké bitvy světových dějin dopadly jinak.² V poslední době se kontrafaktuální historie stále usilovněji snaží prosadit i ve vědeckém bádání. O začlenění virtuální „alternativní“ historie do systému společenských věd se jako první pokusil v roce 1991 britský profesor, politolog a historik Geoffrey Hawthorn.³ Velmi populární se také stala kniha skotského historika Nialla Campbella Fergusona o virtuálních dějinách a alternativách historického vývoje, která byla přeložena i do češtiny.⁴

Kontrafaktuální dějiny se ovšem setkávají i s kritikou. Celý přístup odmítl např. známý britský historik Richard J. Evans, který ve své práci *Změněné dějiny*

1 Counterfactual history. In: *Wikipedia. The Free Encyclopedia*, online in: https://en.wikipedia.org/wiki/Counterfactual_history (29. 12. 2023). Uvedenou knihu Winstona Churchilla se mně nepodařilo sehnat; není uvedena v centrálním elektronickém katalogu České republiky, což znamená, že se nenachází v žádné z veřejných knihoven v ČR.

2 COWLEY, Robert (ed.): *What if? The world's foremost military historians imagine what might have been*. New York 1999. Vyšlo také česky: *Co by bylo kdyby. Představy vojenských historiků o tom, co se mohlo stát*. Praha 2005.

3 HAWTHORN, Geoffrey: *Plausible Worlds. Possibility and Understanding in History and Social Science*. Cambridge 1991.

4 FERGUSON, Niall (ed.): *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. New York 1999. Česky: *Virtuální dějiny: historické alternativy*. Praha 2001.

podrobil zásadní kritice především Fergusonovu knihu o virtuálních dějinách.⁵ Podobně i u nás Robert Kvaček na svých seminářích vždy zdůrazňoval, že historik si nemá klást otázku, co by se stalo, kdyby ve zlomových momentech ti, kteří přijímali rozhodnutí, rozhodli jinak, a vývoj by se tedy možná ubíral jiným směrem, ale že má zkoumat, proč ti, kteří rozhodovali, rozhodli tak, jak rozhodli.

Z hlediska historie jako vědy skutečně musíme prostě akceptovat, že vývoj šel tak, jak šel, a můžeme jediné zkoumat, jaké faktory způsobily, že se události udály tak, jak se udály. Na druhé straně i historik je jen člověk, a právě jeho profese jej nevyhnutně vede při zkoumání historických událostí k tomu, aby se zamýšlel, zda byly také nějaké jiné alternativy vývoje a k čemu by asi vedly. Marxisticko-leninské pojetí dějin hovořilo o „nevyhnutelnosti historického vývoje“. „Nevyhnutný“ byl údajně přechod od feudalismu ke kapitalismu a stejně tak nevyhnutný bude na celém světě přechod od kapitalismu k socialismu a později ke komunismu a s ním spojená likvidace tříd.⁶ Zkušenost ukazuje, že tomu tak není. Dějiny tvoří lidé a lidé mají svobodnou vůli; v dějinách proto není nic nevyhnutelného – s výjimkou empiricky zjištěného poznatku, že všichni lidé musí jednou zemřít. Ve zlomových momentech, v různých krizích, proto politici a jiní směrodatní činitelé rozhodně nemuseli jednat tak, jak jednali – měli vždy možnost volby; samozřejmě, naše možnost svobodné volby je vždy omezena objektivními faktory, které nemůžeme ignorovat.

Otázka ale stojí jinak: do jaké míry by jiné rozhodnutí znamenalo i jiný výsledek? Účastníci historických událostí v době jejich trvání nevěděli, jak ta která událost dopadne. Jako historici i jako pouzí pozorovatelé dějinných událostí máme ale tu výhodu, že výsledek události známe. To samozřejmě přímo svádí *ex post* ke kritice jednání podle známého hesla, že po bitvě je každý generálem. Má tedy smysl uvažovat o historických alternativách? Z hlediska historie jako vědy o minulosti možná nikoliv, avšak pozitivem může být určité poučení z historie, tedy možnost, aby – nastane-li v budoucnu obdobná situace – jsme se mohli vyhnout stejným chybám.

Uvažujeme-li o alternativních možnostech historického vývoje, musíme si být vědomi, že nikdy nemůžeme bezpečně říci, kam by jiné rozhodnutí vedlo. Můžeme ale zpravidla poměrně přesně říci, jaké byly možnosti a především – kam by vývoj nevedl. Po přezkoumání všech okolností dokážeme na základě obdobného vývoje jinde *per analogiam* vyslovit určité více či méně pravděpo-

5 EVANS, Richard J.: *Altered Pasts: Counterfactuals in History*. Waldham 2013.

6 KONSTANTINOV, Fjodor Vasiljevič: *Základy marxisticko-leninské filozofie*. 3. vydanie. Bratislava 1975, s. 306–313.

dobné závěry. Dovolím si jako příklad uvést několik událostí z našich dějin, u nichž se v širší veřejnosti nejčastěji o „alternativním vývoji“ hovoří.

Porážka českého stavovského vojska v bitvě na Bílé hoře 8. listopadu 1620 je tradičně v české národní paměti vnímána jako tragédie bez hranic a jako konec samostatnosti českého státu. Tato interpretace se do formujícího se českého národního příběhu dostala ovšem poměrně pozdě, teprve v první polovině 19. století. Jako tragédii vnímala porážku stavovského odboje pobělohorská protestantská emigrace, resp. zbytky tajných nekatolíků doma. Dnešní českou populaci ovšem netvoří potomci českých exulantů, ale naopak potomci českých katolíků a potomci těch, kteří ke katolicismu nuceně konvertovali. Rekatolizace českých zemí byla úspěšná: když v roce 1781 vydal Josef II. známý toleranční patent, přihlásilo se v Čechách a na Moravě k evangelické církvi augšpurského vyznání (luterské) a evangelické církvi reformované (kalvínské) asi 50 000 osob. Do konce roku 1787 stoupl počet osob augšpurského vyznání na 19 000 a reformovaného vyznání na 59 000, celkem tedy bylo v Čechách a na Moravě asi 78 000 evangelíků obou vyznání. Celkový počet obyvatel v Čechách a na Moravě ale tehdy činil asi 4 miliony, což znamenalo, že počet křesťanů-nekatolíků nečinil ani 2 %.⁷ Ačkoliv ale byla naprostá většina obyvatel katolická, přijali Češi protestantský výklad Bílé hory. Přispěly k tomu nepochybně i práce francouzského historika Ernesta Denise *Fin de l'Indépendance Bohême* (Konec samostatnosti české) a *La Bohême depuis la Montagne-Blanche* (Čechy po Bílé hoře), přeložené do češtiny historikem Jindřichem Vančurou.⁸ Kromě toho získala Bílá hora v 19. století i národnostní náboj: stavovské povstání a bitva na Bílé hoře byly vnímány jako zápas Čechů s Němci, v němž byli Češi poraženi. Tato interpretace se dobře hodila do koncepce Františka Palackého, který ahistoricky chápal české dějiny jako neustále potýkání se Čechů s Němci⁹, byť Palacký sám takto Bílou horu neinterpretoval. S porážkou na Bílé hoře nastává „doba temná“, spojená v české národní paměti s germanizací a rekatolizací.

Není účelem této studie podrobně vyvracet tyto zakořeněné představy. Pokud chápeme samostatnost státu v tom smyslu, že jde o útvar, který je subjektem mezinárodního práva a může svobodně vstupovat do smluvních vztahů

7 KADLEC, Jaroslav: *Přehled českých církevních dějin*. Díl II. Řím 1987, s. 161–162. Uvedená čísla nezahrnují Slezsko, protože tam byli evangelíci augšpurského vyznání i před rokem 1781 částečně tolerováni na základě ustanovení vestfálského míru z roku 1648.

8 DENIS, Ernest: *Fin de l'Indépendance Bohême* I., II. Paris 1890; TÝŽ: *La Bohême depuis la Montagne-Blanche*. I., II. Paris 1903; česky: DENIS, Ernest: *Konec samostatnosti české*. Praha 1893; TÝŽ: *Čechy po Bílé Hoře*. I. Praha 1904, II. Praha 1905.

9 PALACKÝ, František: *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. Díl. I. 5. vydání. Praha 1933, s. 17.

s jinými státy, pak musíme konstatovat, že samostatnost českého státu zanikla už roku 1526 se vznikem česko-rakousko-uherského soustátí. Na druhou stranu je ale třeba také říci, že ani v tomto soustátí se česká státnost neztratila. Po právní stránce šlo nadále o tři státy spojené osobou panovníka, tedy o personální unii. V tomto směru Bílá hora neznamenal žádnou zásadní změnu: Habsburkové zde i nadále vládli jen z titulu českých králů. Likvidace institucí české státnosti nastoupila teprve za Marie Terezie, konkrétně roku 1749, kdy byla zrušena Česká dvorská kancelář. Takto také vnímal konec české samostatnosti např. Josef Pekař,¹⁰ byť současně dovozoval, že v čistě právním smyslu český stát vlastně nezanikl nikdy.¹¹

Pokud jde o germanizaci, už Josef Pekař ve své monografii o Bílé hoře správně konstatoval, že na národnostní poměry přímo Bílá hora dopad neměla.¹² Čechy i Morava byly v té době již několik století dvojjazyčné, ve slezských knížectvích a Lužici němčina jednoznačně převažovala. Jako důkaz převahy češtiny v předbělohorských Čechách bývá zpravidla uváděn zákon z roku 1615, podle kterého žádný cizí šlechtic nemohl získat inkolát a žádný měšťan měšťanské právo v královském městě bez znalosti češtiny. Tento zákon, který ostatně platil jen pro vlastní Čechy, a to ještě bez Chebska a Ašska, ale vůbec nedokazuje převahu češtiny: svědčí naopak o tom, že velká část obyvatel Čech češtinu neovládala, protože v opačném případě by nebylo třeba na její posílení přijímat zvláštní zákon. Podobně je omylem se domnívat, že Němci v českých zemích byli katolíky a Češi protestanty. Převážně německy hovořící měšťané a šlechtici se hlásili k evangelickému vyznání luterského směru.¹³ S příchodem kalvínského „zimního krále“ Fridricha Falckého se do země dostává další velký počet německy hovořících protestantů reformovaného vyznání, kteří měli věroučně blízko k Jednotě bratrské. Právě v době stavovského povstání tak došlo k posílení německého živlu ve stavovské obci a bylo zavedeno dvoujazyčné jednání českého zemského sněmu a dvoujazyčná modlitba před zahájením zasedání.¹⁴ Většina protestantů z českých zemí se vzdělávala na německých univerzitách a není také pochyb o tom, že vítězství Fridricha Falckého by posílilo příliv německy hovořících protestantů z různých německých zemí na jeho dvůr a do

10 PEKAŘ, Josef: *Dějiny naší říše se zvláštním zřetelem ke Královstvím a zemím na Říšské radě zastoupeným*. Praha 1914, s. 124.

11 PEKAŘ, Josef: České státní právo a rakouské znaky a tituly. *Národní politika*, 25. a 26. 5. 1917. Reprint článků viz PEKAŘ, Josef: *Na cestě k samostatnosti*. Praha 1993, s. 59–70.

12 PEKAŘ, Josef: *Bílá hora. Její příčiny a následky*. Praha 1921, s. 26–38.

13 Česká konfese z roku 1575, i když navenek byla kompromisem mezi luterány (augšpurskou konfesí) a radikálnějšími českými bratřími, měla nepochybně mnohem blíže k augšpurské konfesi než k reformované (kalvinistické) církvi.

14 KALISTA, Zdeněk: *Stručné dějiny československé*. 2. vydání. Praha 1992, s. 232.

českých zemí vůbec. Vítězství katolíků a odchod velké části německy hovořících evangelíků naopak přechodně posílily český živel. Nárůst německy hovořícího obyvatelstva byl způsoben teprve úbytkem obyvatelstva za třicetileté války a příchodem kolonistů z německých katolických zemí.

Poněkud komplikovanější je otázka náboženské proměny země po Bílé hoře. 16. století neznalo pojem náboženské tolerance, jak ji známe dnes, avšak v mnohých evropských zemích existovala jakási vzájemná koexistence z nutnosti. Tak tomu bylo i v českých zemích, což ale neznamená, že by tu už od druhé poloviny 16. století neprobíhala postupná a pozvolná rekatolizace. Ta se po Bílé hoře skutečně stala zcela zjevnou a otevřenou; je však třeba si uvědomit, že koexistence více náboženství ve většině evropských zemí v této době končila a nástup absolutismu prakticky všude vedl i k víceméně násilné náboženské unifikaci podle zásady *cuius regio, eius religio*: kdo se nechtěl srovnat s panovníkem ve víře, byl nucen se vystěhovat. Katolíci v protestantských zemích byli pronásledováni úplně stejně jako protestanté v zemích katolických. V době stavovského povstání sice katolíci nebyli otevřeně pronásledováni, nicméně byli odstraněni ze všech důležitých královských úřadů úplně stejně, jako byli po roce 1599 z úřadů odstraňováni nekatolíci. Dá se předpokládat, že v případě vítězství kalvínského krále Fridricha Falckého by časem byli katolíci, tvořící tehdy v Čechách a na Moravě navíc jen menšinu, stále více omezováni a nakonec ze země vypuzeni nebo přinuceni konvertovat.

Celé stavovské povstání sice mělo navenek podobu zápasu za náboženská práva nekatolíků a od roku 1619 i podobu zápasu mezi dvěma vzájemně se neuznávajícími českými králi (Ferdinandem II. a Fridrichem Falckým), avšak podstatou konfliktu byl letitý zápas o charakter státu. Šlo o to, zda stát bude nadále monarchií stavovskou, anebo monarchií absolutní. Josef Pekař o tom zcela správně napsal: „*Zesílení absolutní moci panovnické bylo tenkrát pokrokovým heslem, jež postupovalo z Francie a Španělska do ostatní Evropy. Zápas o ně byl by sveden nepochybně ve státě českém i tehdy, kdyby byla vítězství obdržela dynastie falcká; i tu dříve či později by byla musela býti řešena otázka, zda pánem ve státě je král, či stavové.*“¹⁵

Dodejme k tomu, že Fridrich Falcký byl přijat za českého krále v roce 1619 pod podmínkou respektovat všechna práva stavů a konfедераční články stavů české koruny (jakousi stavovskou ústavu). Možnost, že by se mu podařilo zavést královský absolutismus, byla proto spíše jen teoretická, přesněji řečeno nulová. Vždyť ani vítězný Ferdinand II. se neodvážil stavovské instituce včetně sněmů zcela zrušit a v roce 1627 (resp. 1628) je obnovil, ovšem se značně ome-

15 PEKAŘ, Josef: *Bílá hora*, s. 59.

zenými pravomocemi. Jeho nástupce Ferdinand III. dokonce pravomoci sněmů v roce 1640 nepatrně rozšířil, aniž by samozřejmě absolutistický charakter státu byl narušen. Český historik Josef Polišenský napsal, že v českých zemích i po třicetileté válce existovala koexistence královské a stavovské (či spíše: šlechtické) moci;¹⁶ to je jistě do značné míry pravda, byť královská moc nepochybně silně převažovala. Těto „smíšené vládě“ (*imperium mixtum*) učinily definitivní konec teprve reformy Marie Terezie a Josefa II. o více než sto let později.

Lze tedy uvažovat o tom, jak by se vyvíjel osud českých zemí, kdyby na Bílé hoře zvítězilo vojsko českých stavů? Jistěže ano, ale jinak než se to většinou děje. Především: samotná bitva nemůže být přečehována. Bitvou sice skončila první (česká) fáze třicetileté války, ale samotná válka pokračovala se střídavým štěstím ještě dalších dvacet osm let! Samotné české země se ještě několikrát během této doby staly válečným bojištěm a výsledek války nebyl dlouho jasný. Jejího konce se nedožil ani jeden z českých králů, kteří proti sobě v roce 1619–1620 bojovali: Ferdinand II. zemřel v roce 1637 a Fridrich, který ztratil i svou rodnou Falc, v roce 1632. Ale připustíme, že by Habsburkové ani v následujících osmadvaceti letech už český trůn nezískali, a že tedy českým králem by v době vestfálského míru v roce 1648 nebyl císař Ferdinand III., ale Fridrichův syn Ruprecht Falcký, přičemž české země by stále byly stavovskou monarchií jako v roce 1620. Vestfálský mír, který byl vlastně kompromisem mezi rakouskými Habsburky na jedné a Švédskem a Francií na druhé straně, by mohl pouze potvrdit tento stav. V této situaci byly dále dvě možnosti: buď postupný sílící vliv měst ve sněmech a přeměna stavovských sněmů v moderní parlamenty se širším zastoupením nepriviligovaných vrstev, anebo naopak jednoznačná politická dominance šlechty, především silných a bohatých panských rodů. První varianta by znamenala postupný přechod ke konstituční monarchii, jako se to stalo v Anglii (resp. od roku 1707 ve Velké Británii), druhá naopak nastolení vlády několika šlechtických magnátů, šlechtickou oligarchií a postupný rozklad státu, jako se to stalo v sousedním Polsku. Navíc už tak volné spojení zemí české koruny by se časem zřejmě ještě více rozvolnilo, a nakonec by se svazek možná úplně rozpadl.

Varianta směřující k šlechtické oligarchii je mnohem pravděpodobnější vzhledem k oslabené pozici měst, která se jasně projevovala už v 16. století. Český stavovský stát by zřejmě následoval příkladu sousedního polsko-litevského státu (*Rzeczpospolity*), která se v důsledku šlechtické anarchie postupně dostala do závislosti na mocnějších sousedech, kteří si nakonec koncem 18. století její území rozdělili.

16 POLIŠENSKÝ, Josef: *Třicetiletá válka a evropské krize 17. století*. Praha 1970, s. 241–243.

Posuňme se nyní o tři století dále. Věčné a nekonečné jsou debaty o tom, zda se Československo v roce 1938 mělo či nemělo bránit německé agresi. Kritika postupu prezidenta Beneše, který vzal zodpovědnost za kapitulaci na sebe, a to bez ohledu na ústavu, která jej k něčemu podobnému neopravňovala, se objevila už za druhé republiky. Ladislav Rašín napsal 7. listopadu 1938 Benešovi do Londýna dopis, v němž uvedl: „*Chtěl jsem [odmítnutím kapitulace] zabrániti demoralizaci a zachovati národu mravní ideál, kterým by žili i za cenu, že Čechy by byly Thermopylami a Vy Leonidasem*“. A dále: „*Jsem však stále přesvědčen, že podmínky diktované po prohrané válce, nebyly by o mnoho horší než podmínky 'míru', který vydává milion českých duší vyhubení a stát, nyní již ne jednotný, ale trialistický, na milost a nemilost sousedů.*“¹⁷

Podobné názory nebyly v roce 1938 ojedinělé a vyskytovaly se napříč politickým spektrem, na levici i na pravici.¹⁸ Po druhé světové válce byla vytvořena ideologicky laděná konstrukce, jako by kapitulace Československa byla dílem české pravice a ovšem také kolísavou politikou vládní koalice a samotného Edvarda Beneše. Tato konstrukce vypadala zhruba takto: Československo bylo zrazeno nejen svými západními spojenci, ale i domácí českou a slovenskou buržoazií. Na válku proti Německu bylo dobře připraveno a s pomocí SSSR, který byl pomoc ochotný poskytnout i bez součinnosti Francie, mohlo případnou válku vyhrát. Domácí buržoazie se ale z třídních důvodů obávala více SSSR než nacistického Německa, proto pomoc odmítla a raději kapitulovala. Československá vláda nechtěla vést spravedlivou obrannou válku proti nacistickému Německu, protože se obávala, že by přerostla v revoluci, která by smetla v Československu kapitalistický řád.¹⁹

Není účelem této studie vyvracet výše uvedenou konstrukci, kterou v padesátých letech a potom znovu v období normalizace propagoval a rozvíjel především režimní historik Václav Král.²⁰ Ve skutečnosti neexistuje žádný hodnověrný důkaz o tom, že by SSSR byl ochoten poskytnout vojenskou pomoc jen na

17 Dopis citován podle: BENEŠ, Edvard: *Paměti. Od Mnichova k nové válce a novému vítězství*. Praha 1947, s. 79.

18 Viz např. vzpomínky představitele mladých národních demokratů Vlastimila Klímy: KLÍMA, Vlastimil: *1938 – měli jsme kapitulovat?* Praha 2012, s. 165–175.

19 Viz např. NEJEDLÝ, Zdeněk: *Komunisté, dědici velikých tradic českého lidu*. Praha 1951, s. 61; KRÁL, Václav: *Pravda o okupaci*. Praha 1962, s. 90; HUSA, Václav – KROPILÁK, Miroslav: *Československé dejiny*. Bratislava 1966, s. 205. V souvislosti s teorií o „dvoji zradě“ je přímo charakteristický podtitul dvousvazkové edice *Mnichov v dokumentech*, která vyšla ve Státním nakladatelství politické literatury v Praze v roce 1958. První díl má podtitul *Zrada západních spojenců na Československu* a 2. díl *Zrada české a slovenské buržoazie na Československu*.

20 KRÁL, Václav: *O Masarykově a Benešově kontrarevoluční protisovětské politice*. Praha 1953, s. 221–222; TÝŽ: *Pravda o okupaci*, s. 97–98; TÝŽ: *Československo a Sovětský svaz*. Praha 1971, s. 30–31.

základě dožádání československé vlády, tedy mimo rámec spojenecké smlouvy z 16. května 1935.²¹ Tvrzení o údajné ochotě takovou pomoc poskytnout se opírá jen o údajný rozhovor mezi Klementem Gottwaldem a sovětským vyslancem v Praze Sergejem Alexandrovským, resp. o neoficiální rozhovory tohoto diplomata se Zdeňkem Nejedlým a místopředsedou Společnosti pro hospodářské a kulturní styky se Sovětským svazem Karlem Břetislavem Palkovským; o těchto hovorech ale není jasné, kdy se přesně uskutečnily – zda ještě před Mnichovem, anebo až po něm. Také zpráva československého vyslance v Moskvě Zdeňka Fierlingera obsahující tvrzení o sovětské ochotě pomoci za všech okolností je teprve z 2. října 1938.²² Ověřit, zda Alexandrovskij tlumočil vlastní názor, anebo zda šlo o stanovisko sovětské vlády, a kdy se vlastně údajné rozhovory odehrály, nebylo po válce možné – Alexandrovskij totiž padl na sklonku války za obětí jedné z dalších vln stalinským represí a byl jako údajný německý špion zastřelen.²³ Ostatně sovětská pomoc by nebyla mnoho platná ani v případě, že by byla poskytnutá. Nikoliv jen proto, že Československo a SSSR spolu nesousedily a jak Polsko, tak Rumunsko rozhodně odmítaly (ze svého hlediska zcela oprávněně) vpustit Rudou armádu na své území.²⁴ Mnohem důležitější bylo, že SSSR nesousedil přímo s Německem a nemohl tedy proti němu – na rozdíl od Francie – zahájit přímou ofenzívu. Pokud jde o představu „nedobytných pohraničních pevností“, je to pouhý mýtus, pěstovaný ovšem už v době první republiky. Pevnosti, doposud nedobudované, neměly přece za úkol porazit Německo ve válce, ale vázat část německých divizí po dobu nutnou k mobilizaci francouzské (a eventuálně i sovětské) armády. Každý, kdo byl na vojně a dostalo se mu nějakého elementárního vojenského vzdělání, třeba jen na vojenské katedře vysokých škol (jako to bylo u mé generace), ví, že pasivní kruhovou obranou, navíc s pátou kolonou v zádech a bez možnosti přísunu posil a vojenského materiálu zvenci, se žádná válka vyhrát nedá. Československá armáda by musela být rozmístěna po celé délce hranic, částečně i na hranici s Polskem a Maďarskem, což umožňovalo wehrmachtu soustředěním sil prolomit na vhodném místě obranná postavení. Vojenští odborníci ostatně počítali

21 LUKÉŠ, František: Poznámky k československo-sovětským stykům v září 1938. In: *Československý časopis historický*, 1968, roč. 16, č. 5, s. 720–721.

22 LVOVÁ, Míla: *Mnichov a Edvard Beneš*. Praha 1968, s. 212.

23 Viz Александровский, Сергей Сергеевич, online in: *Википедия. Свободная энциклопедия*, https://ru.wikipedia.org/wiki/Александровский,_Сергей_Сергеевич (18. 12. 2023).

24 Rumunsko bylo v krajním případě ochotno souhlasit pouze s otevřením vzdušného koridoru pro sovětské letectvo. Ministr zahraničních věcí Kamil Krofta proto 30. září 1938 nadhodil otázku, zda by za dané situace byla sovětská pomoc účinná. VIZ LVOVÁ, M.: *Mnichov a Edvard Beneš*, s. 214.

s tím, že minimálně české země budou německou armádou obsazeny a v optimálním případě se obrana stabilizuje na horských masivech na Slovensku.

Z vojenského hlediska tedy byla válka předem prohraná, jak konstatoval i náčelník hlavního štábu armádní generál Ludvík Krejčí. Vracím se nyní k Rašínově dopisu Benešovi. Beneš na něj obsáhle odpověděl a pokusil se vysvětlit, proč kapitulaci přijal: „Vynucené přijetí diktátu pro okamžik znamená zachránit co možno nejvíce, dostat eventuálně garanci velmocí (snad zcela bezcenná nebude! [zde je třeba mít na paměti, že dopis byl napsán v listopadu 1938, tedy ještě před vznikem protektorátu] a nějakou pomoc hospodářskou. Budou nám také dány všechny možnosti připravit se na boj příští za lepších podmínek, než kdybychom padli nyní hned a sami.“²⁵ Benešova slova zněla logicky a bráno čistě faktograficky, vývoj mu dal vlastně zapravdu: přišla nová válka, válka, kterou si v roce 1939 Češi jako jediný národ planety Země toužebně přáli, stát byl obnoven, a to dokonce v původních hranicích, což realisté v roce 1938 příliš nepředpokládali.

Rašín se po vzniku protektorátu zapojil do odboje, byl zatčen a zemřel v nacistickém vězení. Těžko říci, co by se s ním jako s reprezentantem české pravice po válce stalo; dejme tomu, že by padesátá léta nějak přežil; pak by se – minimálně teoreticky – mohl dožít i druhého, tentokrát definitivního konce Československa v roce 1992 (to by mu bylo 92 let).

Bez ohledu na Benešovu logickou argumentaci je nutno dnes, po více než osmdesáti letech, dát zapravdu Ladislavu Rašínovi, když poukazoval především na morální dopad kapitulace. Okupační režim v tzv. protektorátu byl sice jistě méně represivní než třeba v polském Generálním gouvernementu či v okupovaných oblastech SSSR, ale na druhé straně represivnější než okupační správa v Německem poražených krajinách západní a severní Evropy, jako bylo např. Dánsko, Norsko, Belgie či Nizozemí. Doba protektorátu kromě toho naučila lidi „ohýbat hřbet“, což se potom velmi hodilo komunistům po převratu v roce 1948. Kapitulace tak přinesla morální marasmus. Morální význam obrany vlastního státu se nedá měřit ani počtem divizí, ale ani počtem možných obětí. V době záříjové mobilizace nebyl rozdíl mezi nastupujícími záložníky české, slovenské či rusínské národnosti – všichni nastupovali s velkým nadšením ke svým jednotkám ve víře v jisté vítězství, byť je ve skutečnosti čekal krvavý masakr. Konec konců, bez větších problémů (být bez nadšení) nastoupili ke svým jednotkám i záložníci maďarské a polské národnosti, a dokonce z Němců jich nastoupila zhruba polovina, což také není málo (je to otázka úhlu pohledu –

25 Cit. podle BENEŠ Edvard: *Šest let v exilu a druhé světové války*. Praha 1946, s. 28.

připomenul bych známý bonmot o sklenici naplněné do poloviny: pesimista řekne, že je z poloviny prázdná, optimista, že je z poloviny plná).

Co by se tedy stalo, kdyby 30. září 1938 Československo mnichovskou dohodu odmítlo a odhodlalo se k válce, kterou nemohlo vyhrát? Byť to zní možná pateticky, krev společně prolitá by zřejmě vytvořila pevné pouto mezi národy Československa, především mezi Čechy a Slováky, a to bez ohledu na nevyhnutnou vojenskou porážku. Tím, že se na podzim 1938 nebojovalo, zjistili Češi a Slováci, že nemusí žít nutně v jednom státě, ale mohou jít i vlastní cestou. To přispělo jak k zániku druhé republiky a osamostatnění Slovenska v březnu 1939, tak i k pokojnému rozdělení Československa na dva státy na sklonku roku 1992. Zatímco rozchod obou národů v březnu 1939 byl primárně důsledkem silného tlaku Německa, ten druhý v roce 1992 byl dobrovolný; nebyl sice nevyhnutelný, ale právě s ohledem na neexistenci nosného příběhu o obraně společné vlasti a absenci společné identity nejméně od roku 1991 velmi pravděpodobný.

Další důležitou událostí našich dějin je nucené vysídlení (podle úhlu pohledu – odsun anebo vyhnání – to zde rozebírat nechci) německého obyvatelstva a rovněž plánované vysídlení etnických Maďarů. Porovnání osudu těchto dvou komunit, které byly bezprostředně po druhé světové válce zbaveny takřka plošně státního občanství i majetku, může totiž dobře ilustrovat, co by se asi stalo, kdyby ke zkoumané události nedošlo. Při debatách o nutnosti či nenuťnosti vysídlení německého obyvatelstva jeho obhájitelé většinou používají dva argumenty, které se rudimentálně objevily v domácím prostředí už za druhé světové války: 1) spoluzití Čechů a Němců v jednom státě by po nacistické okupaci už nebylo možné čistě lidsky a zřejmě ani technicky a 2) německé obyvatelstvo by se v budoucnu opět stalo iredentou usilující o připojení k Německu a bylo by tak trvalým ohrožením stability státu.

V uvedeném případě ale právě rozdílný osud maďarské menšiny na Slovensku ukazuje, že oba předpoklady uvedené výše jsou nesprávné. Jak známo, Československo hodlalo naložit s maďarskou menšinou stejně jako s menšinou německou, což se ale československé vládě nepodařilo prosadit na mezinárodním poli. Důvod byl jednoduchý: Německo nebylo v roce 1945 subjektem mezinárodního práva a nebyla zde žádná politická reprezentace, která by mohla hájit zájmy německého státu a jeho obyvatel – poraženému Německu byly prostě nadiktovány podmínky. Maďarsko, byť rovněž poražené, mělo svou vlastní vládu. Žádná z politických stran, maďarské komunisty nevyjímaje, nemohla z pudu sebezáchovy propagovat příliv dalších nejméně půl milionu pauperizovaných vysídlelců z Československa, a to tím spíše, že v podobném případě by s obdobným požadavkem na odsun Maďarů určitě vystoupilo i Rumunsko (kde

byl Maďarů více než milion) a Jugoslávie (kde žilo půl milionu Maďarů ve Vojvodině). Vůdce maďarských komunistů Mátyás Rákosi dokázal přesvědčit Stalina, že souhlas s odsunem Maďarů by prestiž Maďarské dělnické (komunistické) strany, už tak dost pošramocené porážkou ve volbách, stlačil limitně na nulu. Stalin proto myšlenku vysídlení Maďarů přestal podporovat.

Československo se pokusilo zbavit se alespoň části maďarského obyvatelstva na základě československo-maďarské dohody o výměně obyvatelstva, která byla podepsána v Budapešti 27. února 1946.²⁶ Protože ale dohoda nepřinesla očekávané výsledky, muselo se Československo smířit s tím, že na Slovensku maďarská menšina zůstane. Vládním nařízením č. 76/1948 Sb. ze 13. dubna 1948 bylo osobám zbaveným po válce československého občanství umožněno toto občanství získat na základě žádosti zpět.²⁷ Obrat znamenala československo-maďarská spojenecká smlouva podepsaná z iniciativy Moskvy 16. dubna 1949.²⁸ Oba státy byly z rozhodnutí Moskvy nyní spojenci a spojenecký stát nebylo v rámci „socialistického tábora“ dovoleno jakkoliv kritizovat – samozřejmě, za předpokladu, že se nevzbouřil proti diktátu Moskvy, jako to učinila v roce 1948 Titova Jugoslávie. Protože vyřizování žádostí etnických Maďarů o vrácení státního občanství postupovalo pomalu a někteří Maďaři ani neprojevovali o občanství zájem, bylo jim zákonem č. 245/1948 Sb. z 25. října 1948 občanství uděleno až na výjimky přímo *ex lege*.²⁹ Československé stranické vedení muselo pro maďarskou menšinu povolit nejprve základní a potom i střední školy, kulturní spolek (Csemadok) a alespoň omezené používání maďarského jazyka v administrativě. Tento stav nebyl přitom až do roku 1960 žádným právním předpisem upraven a opíral se jen o interní stranické směrnice.³⁰ Dodatečně byla práva maďarské menšiny, společně s menšinou polskou a ukrajinskou, legalizována teprve v článku 25 ústavy z 11. července 1960 (ústavní zákon č. 100/1960 Sb.³¹) a pak znovu podrobněji v článku 3 ústavního zákona

26 Text dohody byl publikován pod č. 145/1946 Sb. *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, roč. 1946, částka 60 ze dne 27. 6. 1946, s. 1027–1035.

27 *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 1948, částka 31 ze dne 26. 4. 1948, s. 781.

28 Vyhláška ministra zahraničních věcí ze dne 11. augusta 1949 č. 212/1949 Sb. *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 1949, částka 65 ze dne 10. 10. 1949, s. 625, text smlouvy viz *Příloha ke Sbírce zákonů republiky Československé 1949*, s. 336.

29 *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 1948, částka 93 ze dne 17. 11. 1948, s. 1529. K problematice státního občanství viz též ŠUTAJ, Štefan: Československé štátne občianstvo obyvateľov maďarskej národnosti po roku 1945 z pohľadu česko-slovenských vzťahov. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 2002, s. 35–56.

30 KISS, Jozef: *Postavenie maďarskej menšiny v kontexte česko-slovenských vzťahov 1948–1960*. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 2002, s. 57–73.

31 *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, roč. 1960, částka 40 ze dne 11. 7. 1960, s. 298.

č. 144/1968 Sb. o postavení národnostních menšin, který byl schválen současně s ústavním zákonem o československé federaci 27. října 1968³². I když spolužití maďarské menšiny se slovenskou většinou nebylo nikdy zcela bez problémů, integritu státu – ať už československého nebo po roce 1993 slovenského – nikdy neohrozilo.

Maďarský příklad ukazuje, že i osud německé menšiny by byl v případě, že by nedošlo k nucenému odsunu, obdobný. Velká část německého obyvatelstva by nepochybně hned po konci války sama utekla, takže početnost německé národnostní skupiny, poznamenaná navíc velkým úbytkem mužské populace v důsledku války, by značně poklesla – možná až o milion osob. Pravda, příkop mezi českým a německým obyvatelstvem v českých zemích byl mnohem hlubší než mezi slovenským a maďarským obyvatelstvem na Slovensku, protože Němci byli v českém prostředí vnímáni nejen jako hlavní viníci zániku československého státu a ale i jako okupanti zodpovědní za teror proti českému obyvatelstvu, zatímco slovenské obyvatelstvo vyjma jižních oblastí, odtržených Vídeňskou arbitráží, žádnou obdobnou „maďarskou“ okupaci nezažilo. Není nicméně pochyb, že na příkaz z Moskvy by českoslovenští komunisté nakonec museli sami tento příkop zasypat. Německo bylo po válce rozděleno a od roku 1949 na území sovětské okupační zóny vznikla spřátelená „lidově demokratická“ Německá demokratická republika. Českoslovenští komunisté existenci NDR vydávali za důkaz toho, že se německý lid vypořádal s nacionálně-socialistickou minulostí. Prozatímní vláda NDR a vláda ČSR podepsaly 25. června 1950 společné prohlášení, že nemají vůči sobě žádné územní požadavky a NDR považuje odsun německého obyvatelstva za neměnný.³³ NDR se tak fakticky stala podobně jako Maďarsko spojencem ČSR, byť formálně k tomu došlo teprve o pět let později – vznikem Varšavského paktu 14. května 1955.³⁴

Vznik spřáteleného „lidově-demokratického“ Německa se projevil i ve změně politiky československého vedení vůči Němcům, kteří v Československu zůstali.³⁵ Zrovnoprávnění zbytku německého obyvatelstva probíhalo obdobně

32 *Tamtéž*, roč. 1968, částka 41 ze dne 4. 11. 1968, s. 402.

33 BUCHVALDEK, Miroslav a kol.: *Československé dějiny v datech*. Praha 1986, s. 504.

34 Vládní vyhláška ze dne 16. srpna 1955 č. 45/1955 Sb. o Smlouvě o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci mezi Albánskou lidovou republikou, Bulharskou lidovou republikou, Maďarskou lidovou republikou, Německou demokratickou republikou Polskou lidovou republikou, Rumunskou lidovou republikou, Svazem sovětských socialistických republik a Československou republikou sjednané ve Varšavě 14. 5. 1955. *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 1955, částka 25 ze dne 19. 9. 1955, s. 131. Text smlouvy viz *Příloha ke Sbírce zákonů republiky Československé 1955*, s. 5.

35 Podrobněji k této problematice viz STANĚK, Tomáš: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha 1993, s. 96–97.

jako v případě maďarské menšiny na Slovensku. I na Němce se vztahovalo už zmíněné vládní nařízení č. 76/1948 Sb. ze 13. dubna 1948 o vrácení státního občanství na základě žádosti. Protože etničtí Němci v této době už neprojevovali velký zájem, ale snažili se spíše vystěhovat z Československa, byla jim zákonem z 24. dubna 1953 (č. 34/1953 Sb.)³⁶ vráceno československé občanství přímo *ex lege*. Ovšem, v porovnání s počty etnických Maďarů zůstal v Československu jen zlomek původního německého obyvatelstva: při sčítání lidu v roce 1950 se k německé národnosti přihlásilo v českých zemích jen 159 938 osob (na Slovensku jen 5179), což v pohraničí umožňovalo provádět celkem bez překážek státem řízenou asimilační politiku.³⁷

Kdyby etničtí Němci nebyli vystěhováni, ale zůstali z větší části v Československu, československé úřady by jim nepochybně podle vzoru zacházení s maďarskou menšinou museli časem povolit alespoň základní školy s německým vyučovacím jazykem a později možná ve velkých městech i školy střední. Rovněž by museli povolit vydávání novin nebo nějakého časopisu v německém jazyce a povolit alespoň jeden kulturně-osvětový spolek. Minimálně částečně by zřejmě bylo legalizováno i používání němčiny v úředním styku na místních úřadech. Ostatně: v roce 1968 už zmiňovaný ústavní zákon č. 144/1968 Sb. skutečně právně zabezpečil německé menšině stejná menšinová práva, jako ostatním menšinám v Československu. Tehdy ovšem etnických Němců bylo už v důsledku pokračující emigrace v šedesátých letech tak málo a žili natolik dispersně, že se kolektivní práva jako např. menšinové školy, dvojjazyčné nápisy apod. už nedala technicky realizovat.³⁸ Navíc po normalizaci vztahů mezi ČSSR a SNR v roce 1974 v důsledku povolené emigrace do SRN počet Němců nejenže nestoupal, ale naopak nadále klesal.³⁹

Z uvedeného výkladu je zřejmé, že pokud by po roce 1945 nedošlo k plošnému vystěhování německého obyvatelstva, spolužití s českým obyvatelstvem, jehož počet v pohraničí by zřejmě nijak zásadně nestoupl, by se časem dostal do

36 *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 1953, částka 19 ze dne 7. 5. 1953, s. 198.

37 Údaje o počtech Němců v různých oblastech viz STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945-1947*. Praha 1991, s. 367-368.

38 STANĚK, Tomáš: *Německá menšina v českých zemích 1948-1989*, s. 185.

39 Smlouva byla podepsána v Praze 11. prosince 1973 a vstoupila v platnost 19. 7. 1974. Její text viz Vyhlášku federálního ministra zahraničních věcí ze dne 3. 10. 1974 č. 94/1974 Sb. *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky České socialistické republiky Slovenské socialistické republiky* (dále jen: ČSSR, ČSR, SSR) 1974, částka 17 ze dne 18. 10. 1974, s. 317-318. Závazek československé vlády nebránit československým občanům německé národnosti ve vystěhování do SRN byl obsažen ve výměně dopisů mezi ministrem zahraničí ČSSR Bohuslavem Chňoupkem a spolkovým ministrem zahraničí Waltrem Schellem, která tvoří dodatek ke smlouvě. Text viz: *Sbírka zákonů ČSSR, ČSR, SSR*, roč. 1974, částka 17 ze dne 18. 10. 1974, s. 319-320.

obdobné polohy, jako koexistence Slováků a Maďarů na jižním Slovensku. Nepochybně by to zpočátku nebylo soužití lehké a docházelo by k různým třecím plochám, ale nepochybně by bylo možné. Časté tvrzení o nemožnosti soužití Čechů s Němci v jednom státě po roce 1945 je proto třeba odmítnout.

Zbývá se ještě vypořádat s námitkou, že německá menšina by se časem „vzpamatovala“ a znovu se snažila o spojení s Německem. Jak známo, německým „revanšismem“ a „podvratnou“ činností německých krajanských spolků v SRN komunistické vedení celá desetiletí úspěšně strašilo české obyvatelstvo, přičemž tuto rétoriku převzala po listopadu 1989 jak KSČM, tak i některé nacionalistické a populistické politické strany a hnutí.⁴⁰ Ze strany KSČ šlo o pouhou demagogii. SRN se považovala vždy už do svého vzniku v roce 1949 za nástupkyni zaniklé Německé říše v hranicích k 31. 12. 1937 a hranice s Československem nikdy nezpochybňovala. V poválečném Československu by se Němci nemohli už z čistě technických příčin domáhat opětovného připojení k Německu. Jako důkaz postačí i jen letmý pohled na nové poválečné hranice Německa: Horní i Dolní Slezsko připadlo Polsku, odkud bylo německé obyvatelstvo vysídleno, byla obnovena nezávislost Rakouska, jehož obyvatelstvo získalo vlastní rakouskou (a nikoliv už německou) identitu. Navíc bylo až do roku 1990 Německo rozděleno. Připojením tzv. Sudet k SRN by vznikl z Německa útvar připomínající raka s klepety vysunutými daleko na východ. Takovýto pseudoútvár by nebylo možné technicky řídit.

Tak jako se opakovaně vedou diskuse o postupu Edvarda Beneše v září 1938, vedou se s nemenší vehemencí i o jeho postupu v únoru 1948. Debata byla zahájena hned po únoru mezi exilovými politiky, kteří obviňovali Beneše ze slabosti a nedodržení slibu, že v případě, kdyby Gottwaldova vláda nepadla jako celek, demisi ministrů nepřijme. Debata o roli prezidenta Beneše trvá částečně dodnes.⁴¹ Rozeberme si nejprve ústavně-právní situaci. Vzato čistě teoreticky prezident demisi přijímat nemusel: podle § 64, odst. 1/7 ústavy z 29. února 1920 (ústavní zákon č. 121/1920 Sb.)⁴² měl prezident právo jmenovat a odvolá-

40 V této souvislosti je třeba dodat, že na slovenské obyvatelstvo strašák „německého revanšismu“ nepůsobil. Pro slovenské obyvatelstvo totiž nikdy německá menšina nebyla nějakým větším problémem.

41 K této diskusi viz např. RIPKA, Hubert: *Únorová tragédie*. Brno 1995, s. 227–234 (původně vyšlo francouzsky: *Le Coup de Prague. Une révolution Préfabriquée*. Paris 1949); DRTINA, Prokop: *Československo – můj osud*. 2. vydání. Sv. II, kniha 2. Praha 1992, s. 546–548; PE-ROUTKA, Ferdinand: *Byl Edvard Beneš vinen?* Paříž 1950; TÁBORSKÝ, Eduard: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha 1993, s. 264–265 (původně anglicky: *President Beneš Between West and East 1938–1948*. Stanford 1981).

42 *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, částka 26 ze dne 6. 3. 1920, s. 255–267.

vat ministry, což bylo interpretováno tak, že koho jmenuje či odvolá, záleží čistě na jeho vůli.⁴³ V praxi ovšem musel prezident brát v úvahu složení kabinetu a vůli ministerského předsedy, protože § 68 téže ústavy říkal, že jakýkoliv prezidentův vládní úkon vyžaduje spolupodpis odpovědného člena vlády. Jmenování nebo odvolání ministra vyžadovalo souhlas (kontrasignaci) ministerského předsedy.⁴⁴ Postup ministrů tří stran se opíral o § 80 ústavy, který říkal, že vláda rozhoduje ve sboru, který může rozhodovat, pokud je kromě předsedy nebo jeho náměstka přítomna nadpoloviční většina ministrů. V případě demise poloviny členů se tedy vláda stávala neusnášeníschopnou a i její zbytek měl logicky podat demisi, byť ústava o tom výslovně nehovořila. Jak známo, demisi 20. února 1948 podalo jen dvanáct ministrů z celkového počtu 26 (spolu s předsedou vlády 27), takže vláda jako celek mohla zůstat ve funkci. K demisi se nepřidal ministr zahraničí Jan Masaryk a ministr národní obrany Ludvík Svoboda. Co by se tedy stalo, kdyby se k demisi přidali? A co by se stalo, kdyby Edvard Beneš demisi nepřijal?

Odpověď v tomto případě známe: na celkovém výsledku převratu by to nic nezměnilo. Nekomunističtí ministři by byli odstraněni pod nátlakem právě vznikajících akčních výborů silou tak jako tak, bez ohledu na formální znění ústavy. Důkaz je prostý: 25. února ráno podali demisi sociálně-demokratičtí ministři Václav Majer a František Tymeš, takže zbytek vlády již nebyl usnášeníschopný. Přesto zbytek Gottwaldovy vlády zůstal ve funkci. Ještě průkaznější jsou události v Bratislavě, kde pověřenci za Demokratickou stranu ve Sboru pověřenců (tj. slovenské autonomní vládě) demisi na rozdíl od svých kolegů v Praze nepodali.⁴⁵ Přesto je předseda Sboru pověřenců Gustáv Husák odvolal z funkce, ačkoliv ústava ani jiný právní předpis takový postup neumožňovaly. Sám Husák o tom později cynicky řekl toto: „*Zákony a ústavu som v tomto prípade nemohol aplikovať, volil som teda politické riešenie.*“⁴⁶ V situaci, kdy komunisté kontrolovali policii, by se totéž v případě Benešova odporu jistě opakovalo i v Praze. Podíváme-li se na mapu Evropy na počátku roku 1948, zjistíme, že Československo třetí republiky představovalo anomálii v sovětské sféře vlivu, protože ve všech ostatních východoevropských zemích byla již komunistická diktatura nastolena.

Převrat nemusel přijít v únoru 1948 – ale přišel by brzy tak jako tak, protože v dané mezinárodněpolitické situaci prostě přijít musel. Bezprostředně po druhé světové válce neměl ještě Stalin jasno v otázce, zda je nutné v satelitních ze-

43 WEYR, František: *Československé právo ústavní*. 2. vydání. Praha 2017, s. 201.

44 Tamtéž.

45 SYRNÝ, Marek: *Slovenská demokrati 44–48*. Banská Bystrica 2010, s. 346–347.

46 PLEVZA, Vilém: *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*. Bratislava 1991, s. 59.

mích východní Evropy nastolovat vnitropolitický režim v podstatě shodný s politickým systémem v SSSR. Nejpozději někdy na počátku roku 1947 ale sovětské vedení (a jmenovitě Stalin) dospělo k názoru, že s ohledem na trvalou přítomnost Američanů v Evropě je nezbytné konsolidovat sovětskou sféru vlivu a nastolit v krajinách této zóny režimy kopírující sovětský systém. Různé „národní cesty k socialismu“ jednoznačně odsoudil sovětský ideolog Andrej Ždanov na ustavující schůzi Informbyra 21. – 27. září 1947 ve Szklarské Porębě v polských Krkonoších. Otázka nastolení komunistické diktatury i v Československu tím byla jasně dána – šlo jen o to jak a kdy. V dané geopolitické situaci nemohl Beneš, v té době už těžce nemocný, obstát. Je ale otázka, zda by si někdo jiný, byť mladší a energičtější, počínal lépe. Pokud se totiž rozhledneme po východní Evropě, pak zjistíme, že podobně neobstáli ani Stanisław Mikołajczyk v Polsku, Ferenc Nagy v Maďarsku, Iuliu Maniu v Rumunsku a Nikola Petkov v Bulharsku. Kromě toho, čeští a slovenští demokraté si v únoru 1948 počínali velmi naivně, protože si nedokázali vyřešení krize představit jinak než v rámci standartního rámce, tedy koaličním vyjednáváním. Možno proto jen souhlasit s historikem Karlem Kaplanem, který napsal, že demokraté sice v roce 1948 nemohli vyhrát, ale nemuseli alespoň prohrát takovým hloupým způsobem, jakým prohráli.⁴⁷

Zbývá se zamyslet nad otázkou, zda byl v Československu myslitelný „finský model“. Na tuto otázku je možné odpovědět následovně: v letech 1945–1946 snad (alespoň teoreticky) ano, ale v roce 1948 už rozhodně nikoliv. Na rozdíl od Finska leželo Československo na příliš exponovaném místě v Evropě, než aby mu Moskva mohla ponechat možnost alespoň částečně samostatného vývoje, jako tomu bylo ve Finsku. Byli zde i zcela odlišné vnitropolitické poměry. V Československu byl i nekomunistickými stranami Sovětský svaz vnímán jako osvoboditel a přítel, zatímco v poraženém Finsku byly Rusko (resp. SSSR) vnímáno jako nepřítel finské samostatnosti. V Československu už před válkou existovala silná komunistická strana, která navíc umocnila svou pozici v důsledku aktivní účasti v odboji. Ve Finsku byli komunisté slabí: byli poraženi v občanské válce v roce 1918, poté roky strávili ve vězeních a internačních táborech nebo v exilu a působit mohli jen v ilegalitě; navíc se zdiskreditovali, když část z nich souhlasila s účastí v loutkové vládě, kterou za Zimní války 1939–1940 ustavili Sověti v městě Terijoki (dnešní ruský Zelnogorsk).⁴⁸ Po vál-

47 KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Brno 1997, s. 540.

48 V čele této vlády „Finské lidové republiky“ stál Otto Kuusinen, jeden z vůdců „rudých“ za občanské války roku 1918, který žil v SSSR a na rozdíl od dalších finských komunistů se mu zde podařilo přežít Stalinův velký teror z let 1937–1938. Naproti tomu tajemník strany Arvo Tuominen, žijící částečně v ilegalitě ve Finsku a v exilu ve Švédsku, účast ve vládě odmítl

ce byli i přes pomoc sovětské kontrolní komise v čele s Andrejem Ždanovem neschopni akce a jejich strana vnitřně rozdělena na různé frakce. Po odchodu spojenecké komise tak postupně ztráceli významnější funkce a ministerstva, kam byli Sověty dosazeni. Ztratili i pro ně klíčové ministerstvo vnitra. V této situaci Moskva raději vsadila na jistotu, totiž na zkušeného konzervativního politika Juha Kusti Paasikiviho, který byl celoživotním stoupencem sovětsko-finské spolupráce.⁴⁹

Dalším zlomovým bodem našich novodobých dějin je rok 1968. Už od sedmdesátých let se zde střetávají dva názory: podle jednoho šlo o pokus reformovat systém, přičemž tato reforma mohla vyústit v nějakou podobu symbiózy demokracie a socialismu, v demokratický socialismus, tedy systém, který byl už od padesátých let snem evropské demokratické levice, tj. sociálních demokratů a později tzv. eurokomunistů. Tento slibný vývoj byl ale zastaven sovětskou invazí z 21. srpna.⁵⁰ Druhý výklad vychází z představy nereformovatelnosti socialismu; v této interpretaci byl československý experiment od počátku odsouzen k neúspěchu. Sovětská intervence sice krach „Pražského jara“ uspíšila, došlo by k němu ale i bez ní, protože byla jen dvě řešení: buď by se systém v důsledku postupující eroze mocenského aparátu KSČ sám rozložil a nastala postupná restaurace kapitalismu, anebo by samo československé komunistické vedení nakonec v důsledku pudu sebezáchovy a záchrany socialismu proti reformnímu hnutí mocensky zasáhlo.⁵¹ Tento výklad se paradoxně velmi blíží oficiálnímu normalizačnímu zdůvodnění sovětské okupace: domácí komunistické vedení

s tím, že je sice komunista, ale proti samostatnosti vlastního státu bojovat nebude. Viz: TROTTER, William: *Frozen hell. The Russo-Finnish War of 1939–40*. Chapel Hill 1991, s. 58–60. Kuusinen byl účastí v kolaborantské vládě natolik zdiskreditován, že se ani po roce 1945 neodvážil vrátit do Finska.

49 K porovnání situace ve Finsku a v Československu a k příčinám, pro které se Finsku podařilo vyhnout se nastolení režimu „lidové demokracie“ viz LARMOLA, Heikki: *The “Way of Czechoslovakia”: the Communist Route to Power Monopoly 1943–1948 within the framework of “Mitteleuropa” Great Power setting and the Soviet sphere of interest*. Helsinky 2002. Viz též: VYKOUKAL, Jiří – LITERA, Bohuslav – TEJCHMAN, Miroslav: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha 2000, s. 227–239.

50 SKILLING, Harold Gordon: *Czechoslovakia’s Interrupted Revolution*. Princeton 1976; MLYNÁŘ, Zdeněk: *Československý pokus o reformu 1968*. Köln – Roma 1975; BENČÍK, Antonín: *Osem mesiacov Pražskej jari*. Martin 1990; KURAL Václav a kol.: *Československo roku 1968*. I. díl. *Obrodný proces*. Praha 1993; SCHULZE WESSEL, Martin: *Der Prager Frühling: Aufbruch in eine neue Welt*. Ditzingen 2018

51 TIGRID, Pavel: *La chute irresistible d’Alexander Dubcek*. Paris 1969; týž: *Kvadratura kruhu. Dokumenty a poznámky k československé krizi 1968–1970*. Paříž 1970; PITHART, Petr: *Osmadesátý*. 2. vydání. Purley 1987.

nedokázalo samo potlačit kontrarevoluční síly, a proto v zájmu zachování socialismu byl nutný ozbrojený zásah. Demokratizační proces by – bez ohledu na subjektivní přání Dubčeka a jeho vedení – vedl v delší časové perspektivě k likvidaci socialismu.⁵²

Zatímco v sedmdesátých a na počátku osmdesátých let se nemalá část historiků klonila k výkladu o možné reformě systému pokojnou revolucí, od počátku devadesátých let jednoznačně převážila téze druhá: bylo to nepochybně způsobeno neúspěchem Gorbačovovy „perestrojky“, která nakonec vedla k rozkladu systému a zániku SSSR, a rovněž revolucemi ve východní Evropě v letech 1989–1991, které dokonce i v tak rigidním systému, jaký panoval v Albánii, způsobily zánik socialismu a restauraci kapitalismu a klasického liberálně-demokratického parlamentního systému.

Pokud jde o rok 1968, je velmi těžké odhadnout vývoj v případě, že by SSSR nezasáhl. Postoje lidí o dvacet let později, kdy se myšlenka socialismu celosvětově do značné míry zdiskreditovala, a komunistické režimy v Evropě se zhroutily, by nás neměly svádět k představě, že by podobný krach nastal už koncem šedesátých let, kdy naopak v celosvětovém měřítku měly různé vize socialistické společnosti širokou podporu. Díváme-li se na svět nikoliv jen pohledem Evropy, pak zjistíme, že v mimoevropských tzv. socialistických zemích došlo k poměrně závažným reformám, aniž by se systém zhroutil. Ovšem, tyto reformy šly většinou jiným směrem, než jakým chtěli jít českoslovenští reformátoři šedesátých let: ti hodlali uvolnit politický systém při současném zachování státního monopolu v oblasti ekonomiky. O rozvoji soukromého sektoru se v roce 1968 vůbec nemluvilo, otázka znárodnění stejně jako otázka kolektivizace byly pokládány za jednu provždy a definitivně vyřešené. V Číně či Vietnamu a částečně dokonce i na Kubě naopak komunisté umožnili rozvoj soukromého sektoru při zachování politického monopolu, takže dnes je velmi sporné, zda je ještě možné hovořit o Číně jako o socialistickém státě. Politická diktatura jedné strany sama o sobě ještě nevytváří stát socialistického typu, vždyť ve světě existují i pravicové diktatury, kde také není politická pluralita. Jedna věc je ovšem jistá: bez sovětské okupace by rozhodně nedošlo k nastolení režimu normalizace s jeho politickým marasmem. V případě, že by československé vedení nějak situaci stabilizovalo samo, nabízel se model mnohem liberálnějšího režimu, jako byl např. režim Jánose Kádára po roce 1963, nebo polský režim Wojciecha Jaruzelského po roce 1985.

52 *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany.* Praha 1971; MARKO, Miloš: *Čierne na bielom.* Bratislava 1971; MATOUŠ, Milan: *Fronta bez příměří. Československo v boji proti ideologické diverzi.* Praha 1974.

Posledním bodem našich úvah jsou události 17. listopadu 1989 v Praze. Co by se stalo, kdyby toho večera policie proti demonstrujícím studentům na Národní třídě nezasáhla? Odpověď je v tomto případě jasná: toho večera by se nestalo vůbec nic. Demonstranti by došli v klidu na Václavské náměstí, zde by chvíli vykřikovali hesla proti normalizačnímu režimu a jeho představitelům, a protože byla zima, v klidu by se po čase rozešli. Ostatně, demonstranti se začali rozcházet už poté, kdy je policejní kordon na Národní třídě zastavil a postupně odcházeli, dokud bylo kudy – tedy dokud nebyla Národní třída jiným kordonem uzavřena i u Národního divadla. Zásah byl výrazem obyčejné byrokratické tuposti, kdy původní rozkaz, vydaný Milošem Jakešem, aby se proti demonstrantům nezasahovalo, byl Miroslavem Štěpánem nesmyslně doplněn v tom smyslu, aby se sice nezasahovalo, ale aby nebyli demonstranti vpuštěni do centra města.⁵³ Takový rozkaz byl samozřejmě nesplnitelný, protože zabránit demonstrantům v dalším pochodu bylo možné jedině silou.

Policie nemusela na Národní třídě zasáhnout – o den dříve se konala studentská manifestace v Bratislavě, kterou bezpečnostní složky ponechaly v „klidu“ a jistě mohly stejně postupovat i na mnohem exponovanější demonstraci 17. listopadu, která se konala v den padesátého výročí uzavření českých vysokých škol. Změnil by se ale další politický vývoj, kdyby policie nezasáhla? Odpověď je při pohledu na tehdejší mapu Evropy opět jasná: rozhodně ne. Situace na podzim roku 1989 vypadala totiž obdobně, jako na jaře 1948, jen v opačném gardu. Československo opět představovalo anomálii ve východní Evropě: komunistické režimy již padly v Polsku⁵⁴ a Maďarsku⁵⁵; 9. listopadu 1989 si davy občanů NDR vynutily otevření hraničních přechodů do Západního Berlína, čímž symbolicky padla berlínská zeď a východoněmecký režim se zhroutil⁵⁶; rozložil se i komunistický režim v samotném SSSR, kde pobaltské republiky směřovaly k nezávislosti, od 10. listopadu se kácel Bulharsku⁵⁷ a už od jara v republikách federativní Jugoslávie.⁵⁸ Kromě zcela izolované Albánie už zůstávalo jen Československo a Rumunsko. Otázka tedy nebyla, zda se režim

53 ŠTĚPÁN, Miroslav: *Zpověď vězně sametové revoluce*. Praha 1991, s. 47.

54 PACZKOWSKI, Andrzej: *Půl století dějin Polska 1939–1989*. Praha 2000, s. 348–359; VYKOUKAL, Jiří – LITERA, Bohuslav – TEJCHMAN, Miroslav: *Východ*, s. 687–699.

55 BURAKOWSKI, Adam – GUBRYNOWICZ, Aleksander – UKIELSKI, Paweł: *1989 – Podzim národů*. Praha 2022, s. 249–262.

56 TAYLOR, Frederick: *Berlínská zeď 13. srpna 1961 – 9. listopadu 1989*. Brno 2008, s. 407–411.

57 ЛУДЖЕВ, Димитър: *Революцията в България 1989–1991*. София 2008, с. 207–220.

58 ŠESTÁK, Miroslav a kol.: *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha 1998, s. 558–582.

položí, ale kdy se položí a hlavně jak – zda k tomu dojde pokojně, jako v Polsku a Maďarsku, anebo násilně, jako později v prosinci 1989 v Rumunsku.⁵⁹

Shrnutí

Nikdy sice s určitostí nemůžeme říci, jak by se události vyvíjely, kdyby v nějakém zlomovém okamžiku někdo rozhodl jinak, než rozhodl. Můžeme však říci, že nějaká varianta vývoje je pravděpodobnější než jiná, přičemž v některých případech je zřejmé, že i při jakémkoliv jiném rozhodnutí, než jaké padlo, by byl konečný výsledek stejný anebo alespoň velmi podobný. I když podobné úvahy o alternativním vývoji nemohou samozřejmě průběh dějin zpětně měnit, mají jistě své oprávnění – minimálně pro rozhodování v analogických situacích v budoucnosti.

POUŽITÉ ZDROJE

Prameny

Normativní prameny

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé

Sbírka zákonů a nařízení státu československého

Sbírka zákonů Československé socialistické republiky

Sbírka zákonů Československé socialistické republiky České socialistické republiky Slovenské socialistické republiky

Sbírka zákonů republiky Československé

Tiskem vydané prameny

Mnichov v dokumentech. I. díl: *Zrada západních spojenců na Československu*, II. díl: *Zrada české a slovenské buržoazie na Československu*. Praha 1958

Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany. Praha 1971

59 BURAKOWSKI, Adam – GUBRYNOWICZ, Aleksander – UKIELSKI, Paweł: 1989 – *Podzim národů*, s. 520–534.

Memoárová literatura

- BENEŠ, Edvard: *Paměti. Od Mnichova k nové válce a novému vítězství*. Praha 1947
- BENEŠ, Edvard: *Šest let v exilu a druhé světové války*. Praha 1946
- DRTINA, Prokop: *Československo – můj osud*. 2. vydání. Sv. II, kniha 2. Praha 1992
- KLÍMA, Vlastimil: *1938 – měli jsme kapitulovat?* Praha 2012
- PLEVZA, Vilém: *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*. Bratislava 1991
- RIPKA, Hubert: *Le Coup de Prague. Une révolution Préfabriquée*. Paris 1949
- RIPKA, Hubert: *Únorová tragédie*. Brno 1995
- ŠTĚPÁN, Miroslav: *Zpověď vězně sametové revoluce*. Praha 1991

Literatura

- BENČÍK, Antonín: *Osem mesiacov Pražskej jari*. Martin 1990
- BUCHVALDEK, Miroslav a kol.: *Československé dějiny v datech*. Praha 1986
- BURAKOWSKI, Adam – GUBRYNOWICZ, Aleksander – UKIELSKI, Pawel: *1989 – Podzim národů*. Praha 2022
- COWLEY, Robert (ed.): *Co by bylo kdyby. Představy vojenských historiků o tom, co se mohlo stát*. Praha 2005
- COWLEY, Robert (ed.): *What if? The world's foremost military historians imagine what might have been*. New York 1999
- DENIS, Ernest: *Čechy po Bílé Hoře*. I. Praha 1904, II. Praha 1905
- DENIS, Ernest: *Fin de l'Indépendance Bohême* I., II. Paris 1890
- DENIS, Ernest: *La Bohême depuis la Montagne-Blanche*. I., II. Paris 1903
- DENIS, Ernest: *Konec samostatnosti české*. Praha 1893
- EVANS, Richard J.: *Altered Pasts: Counterfactuals in History*. Waldham 2013
- FERGUSON, Niall: *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. New York 1999
- FERGUSON, Niall: *Virtuální dějiny: historické alternativy*. Praha 2001
- HAWTHORN, Geoffrey: *Plausible Worlds. Possibility and Understanding in History and Social Science*. Cambridge 1991
- HUSA, Václav – KROPILÁK, Miroslav: *Československé dejiny*. Bratislava 1966
- KADLEC, Jaroslav: *Přehled českých církevních dějin*. Díl II. Řím 1987
- KALISTA, Zdeněk: *Stručné dějiny československé*. 2. vydání. Praha 1992
- KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Brno 1997
- KISS, Jozef: *Postavenie maďarskej menšiny v kontexte česko-slovenských vzťahov 1948–1960*. In: *Česko-slovenská historická ročenka, 2002*, s. 57–73
- KRÁL, Václav: *Československo a Sovětský svaz*. Praha 1971

- KRÁL, Václav: *O Masarykově a Benešově kontrarevoluční protisovětské politice*. Praha 1953
- KRÁL, Václav: *Pravda o okupaci*. Praha 1962
- KONSTANTINOV, Fjodor Vasiljevič: *Základy marxisticko-leninské filozofie*. 3. vydanie. Bratislava 1975
- KURAL Václav a kol.: *Československo roku 1968*. I. díl. *Obrodný proces*. Praha 1993
- LARMOLA, Heikki: *The “Way of Czechoslovakia”: the Communist Route to Power Monopoly 1943-1948 within the framework of “Mitteleuropa” Great Power setting and the Soviet sphere of interest*. Helsinki 2002
- ЛУДЖЕВ, Димитър: *Революцията в България 1989–1991*. София 2008
- LUKEŠ, František: *Poznámky k československo-sovětským stykům v září 1938*. In: *Československý časopis historický*, 1968, roč. 16, č. 5, s. 703–731
- LVOVÁ, Míla: *Mnichov a Edvard Beneš*. Praha 1968
- MARKO, Miloš: *Čierne na bielom*. Bratislava 1971
- MATOUŠ, Milan: *Fronta bez příměří. Československo v boji proti ideologické diverzi*. Praha 1974
- MLYNÁŘ, Zdeněk: *Československý pokus o reformu 1968*. Köln – Roma 1975
- NEJEDLÝ, Zdeněk: *Komunisté, dědici velikých tradic českého lidu*. Praha 1951
- PACZKOWSKI, Andrzej: *Půl století dějin Polska 1939–1989*. Praha 2000
- PALACKÝ, František: *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. Díl. I. 5. vydání. Praha 1933
- PEKAŘ, Josef: *Bílá hora. Její příčiny a následky*. Praha 1921
- PEKAŘ, Josef: *České státní právo a rakouské znaky a tituly. Národní politika*, 25. a 26. 5. 1917
- PEKAŘ, Josef: *Dějiny naší říše se zvláštním zřetelem ke Královstvím a zemím na Říšské radě zastoupeným*. Praha 1914
- PEKAŘ, Josef: *Na cestě k samostatnosti*. Praha 1993
- PEROUTKA, Ferdinand: *Byl Edvard Beneš vinen?* Paříž 1950
- PITHART, Petr: *Osmašedesátý*. 2. vydání. Purley 1987
- POLIŠENSKÝ, Josef: *Třicetiletá válka a evropské krize 17. století*. Praha 1970
- SCHULZE WESSEL, Martin: *Der Prager Frühling: Aufbruch in eine neue Welt*. Ditzingen 2018
- SKILLING, Harold Gordon: *Czechoslovakia’s Interrupted Revolution*. Princeton 1976
- STANĚK, Tomáš: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha 1993
- STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945-1947*. Praha 1991
- SYRNÝ, Marek: *Slovenskí demokrati 44–48*. Banská Bystrica 2010
- ŠESTÁK, Miroslav a kol.: *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha 1998

- ŠUTA J, Štefan: Československé štátne občianstvo obyvateľov maďarskej národnosti po roku 1945 z pohľadu česko-slovenských vzťahov. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 2002, s. 35–56
- TÁBORSKÝ, Eduard: *President Beneš Between West and East 1938–1948*. Stanford 1981
- TÁBORSKÝ, Eduard: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha 1993
- TAYLOR, Frederick: *Berlínská zed' 13. srpna 1961 – 9. listopadu 1989*. Brno 2008
- TIGRID, Pavel: *Kvadratura kruhu. Dokumenty a poznámky k československé krizi 1968-1970*. Paříž 1970
- TIGRID, Pavel: *La chute irresistible d'Alexander Dubcek*. Paris 1969
- TROTTER, William: *Frozen hell. The Russo-Finnish War of 1939-40*. Chapel Hill 1991
- VYKOUKAL, Jiří – LITERA, Bohuslav – TEJCHMAN, Miroslav: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha 2000
- WEYR, František: *Československé právo ústavní*. 2. vydání. Praha 2017